

ग्रामीण कादंबरीतील समाजजीवन दर्शन एक अवलोकन

प्रा. मुठे राधाकिसन पांडुरंग,

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,

अण्णासाहेब आवटे कॉलेज मंचर, तालुका आंबेगाव जिल्हा पुणे सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे.

सारांश (Abstract)

ग्रामीण भारताचे जीवन हे भारतीय साहित्यातील एक केंद्रीय व आकर्षक विषय आहे. मराठी साहित्यात ग्रामीण कादंबरीचा एक समृद्ध परंपरा लाभलेला आहे. या संशोधन प्रबंधाचा मुख्य उद्देश, ग्रामीण कादंबरीद्वारे चित्रित होणाऱ्या समाजजीवनाच्या व्यापक दर्शनाचे (व्हिजन) सैद्धांतिक विश्लेषण करणे हा आहे. ग्रामीण समाजाची सांस्कृतिक रचना, आर्थिक व्यवस्था, सामाजिक संबंध, धार्मिक विश्वास, स्त्री-पुरुष संबंध, जातीय व्यवस्था, सत्तासंबंध आणि बदलत्या आधुनिकतेशी होणारा संघर्ष या सर्व घटकांतून ग्रामीण कादंबरीकार समग्र ग्रामीण जीवनाचे एक सजीव चित्र रेखाटतात. हा अभ्यास विविध कालखंडातील ग्रामीण कादंबऱ्यांच्या आधारे, त्यातून प्रकट होणाऱ्या समाजदर्शनाचे स्वरूप, त्यातील सातत्य आणि बदल, तसेच त्या दर्शनाचे सामाजिक व ऐतिहासिक महत्त्व समजावून घेण्याचा प्रयत्न करेल.

कीवर्ड्स

ग्रामीण कादंबरी, समाजजीवन दर्शन, ग्रामीण समाजशास्त्र, जातिव्यवस्था, सांस्कृतिक परंपरा, आधुनिकीकरण, शोषण, स्त्रीवादी दृष्टिकोन, मराठी साहित्य, हरिभाऊ आपटे, विश्वास पाटील, शिवाजी सावंत, शरद पटवर्धन, ग्रामीण यथार्थवाद.

प्रस्तावना

गाव ही भारताची आत्मा आहे, असे म्हटले जाते. मराठी साहित्यातून ही आत्मा विविध रूपांतरीत झालेली दिसते. ग्रामीण कादंबरी हे केवळ ग्रामीण वातावरणातील कथानक नसून, ते एक समग्र समाजशास्त्रीय दस्तऐवज आहे. हरिभाऊ आपटे यांच्या 'गड आला पण सिंह गेला' (१९०३) पासून ते शिवाजी सावंत, विश्वास पाटील, रणजित देसाई, शरद पटवर्धन, लक्ष्मीबाई टिळक, सुमती क्षेत्रमाडे यांसारख्या लेखकांपर्यंत ग्रामीण जीवनाचे चित्रण विकसित झाले आहे. प्रत्येक कालखंडातील कादंबरीकाराने आपल्या काळाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय प्रवाहांच्या प्रभावाखाली ग्रामीण जीवनाचे वेगळे 'दर्शन' मांडले आहे. हे 'दर्शन' कधी आदर्शवादी, कधी यथार्थवादी, कधी रोमानी तर कधी कठोर समीक्षात्मक असे बहुरूपी आहे. या प्रबंधातून आपण ग्रामीण कादंबरीतून प्रकट होणाऱ्या या विविध समाजदर्शनांचा शोध घेणार आहोत. भारत हा ग्रामप्रधान देश असल्याचे नेहमी सांगितले जाते. 'गाव' ही संकल्पना केवळ निवासस्थानाची नसून, संस्कृतीची, परंपरेची, समूहजीवनाची आणि असंख्य मानवी संघर्ष-सफलतांची जननी आहे. मराठी साहित्याच्या विशाल क्षेत्रात हा ग्रामीण भूखंड अतिशय सुपीक आणि उत्पादनशील ठरला आहे. ग्रामीण कादंबरी ही या भूखंडातील सर्वात

समृद्ध आणि बहुस्तरीय फळझाडे आहेत. ही फळे केवळ रसाळ नसून, त्यांच्या आत अनेक वेगवेगळ्या रंगांचे, आकारांचे आणि चवीचे बिया आहेत - ही बिया म्हणजेच त्या काळातील ग्रामीण समाजाचे दर्शन. हा प्रबंध या विविध बियांचा, म्हणजेच विविध काळातील ग्रामीण कादंबरीतून प्रकट होणाऱ्या 'समाजजीवन दर्शन' या संकल्पनेचा अभ्यास करणार आहे. ग्रामीण कादंबरी म्हणजे केवळ गावात घडणाऱ्या प्रेमकथा किंवा कुटुंबनाट्यांचा संच नाही. तर ती एक जिवंत सामाजिक प्रतिबिंब आहे. प्रत्येक ग्रामीण कादंबरी हा तिचा लेखक ज्या ऐतिहासिक व सामाजिक संदर्भात उभा राहतो, त्याच्या मनातील ग्रामीण जीवनाबद्दलची समज, आकांक्षा, टीका आणि भविष्यवेध यांचे साहित्यिक प्रकटीकरण असते. हे प्रकटीकरण केवळ वर्णनात्मक नसून, दार्शनिक पातळीवर जाऊन समाजाच्या मूलभूत प्रश्नांना स्पर्श करते. हरिभाऊ आपटेनी रोमान्टिक आदर्शवादातून सुरुवात केली, तर विश्वास पाटील यांनी कठोर यथार्थाची धार आणली, शरद पटवर्धन यांनी वर्गसंघर्षाचे चष्मे लावले, तर सुमती क्षेत्रमाडे सारख्या लेखिकांनी ग्रामीण स्त्रीच्या अंतर्मनाचा आवाज उठवला. प्रत्येकाने गावाचे वेगवेगळे 'चेहरे' दाखवले, कारण प्रत्येकाचे गावाकडे पाहण्याचे 'डोळे' वेगवेगळे होते. हे 'पाहणे' म्हणजेच 'दर्शन'.

'दर्शन' हा शब्द केवळ तत्त्वज्ञानापुरता मर्यादित नाही. साहित्यिक संदर्भात, हा लेखकाच्या कलाकृतीतून व्यक्त होणारा जीवनाकडे पाहण्याचा एक विशिष्ट कोन, एक विश्वदृष्टी किंवा व्हिजन आहे. ते त्याच्या कल्पनाशक्तीचे आणि सामाजिक चेतनेचे संयुक्त उत्पादन असते. ग्रामीण समाजजीवनाचे हे दर्शन अनेक प्रश्नांना स्पर्श करते:

- A. **व्यवस्था आणि संरचना:** ग्रामीण समाज जात, वर्ग, धर्म, पंचायत या कशा व्यवस्थेत कसा गुंतलेला आहे?
- B. **मानवी नातीसंबंध:** कुटुंब, स्त्री-पुरुष, जातीय, श्रीमंत-गरीब या नात्यांचे स्वरूप काय आहे?
- C. **आर्थिक जीवन:** शेती, पशुपालन, कर्जबाजारी, शोषण यांची वास्तविकता काय?
- D. **मूल्यप्रणाली:** पारंपारिक मूल्ये, धार्मिक विश्वास, नैतिकता, आधुनिकतेशी टक्कर.
- E. **बदलाची दिशा:** ग्रामीण समाज कोणत्या दिशेने वाटचाल करित आहे? तेथे असलेल्या संघर्षाचे स्वरूप काय?

आजच्या ग्लोबलायझेशनच्या युगात, गावेही द्रुतगतीने बदलत आहेत. शहरांची ओढ, तंत्रज्ञानाचा प्रसार, जुन्या व्यवस्थेचे विघटन आणि नव्या मूल्यांचा उदय सुरू आहे. अशा या संक्रमणकाळात, गेल्या शतकभरात लिहिल्या गेलेल्या ग्रामीण कादंबऱ्या ही आपल्यासाठी एक मौल्यवान 'आयडेंटिटी आर्काइव्ह' बनतात. त्या आपल्याला सांगतात की आपण कोठून आलो आहोत, आपली सामाजिक रचना कशी होती, कोणते संघर्ष सोडवले गेले आणि कोणते अजून उरले आहेत. फक्त घटनांचा इतिहास नव्हे, तर मनोभूमीचा, भावनांचा आणि मूल्यांचा इतिहास या कादंबऱ्यांत समाविष्ट आहे. त्यामुळे, 'ग्रामीण कादंबरीतील समाजजीवन दर्शन' याचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिक कसोटी न राहता, एक सामाजिक-सांस्कृतिक गरज बनते. हा प्रबंध एक व्यवस्थित वाटचाल करणार आहे. प्रथम, ग्रामीण कादंबरीच्या वाटचालीचा ऐतिहासिक आढावा घेऊन, विविध युगांची ओळख करून दिली जाईल. नंतर, प्रत्येक युगातील प्रतिनिधीक लेखक आणि त्यांच्या कादंबऱ्यांचे सखोल विश्लेषण करून, त्यातून प्रकट होणारे प्रमुख सामाजिक दर्शन उलगडले जाईल. तिसऱ्या टप्प्यात, या सर्व दर्शनांची

एकमेकांशी तुलना करून, त्यातील सातत्य आणि खंडितता यावर प्रकाश टाकला जाईल. शेवटी, या सर्व ऐतिहासिक दर्शनांचा आजच्या ग्रामीण भारताच्या संदर्भात काय अर्थ निघतो, याचा विचार करण्यात येईल. ग्रामीण कादंबरी ही एक 'समाज-कथा' आहे. आणि प्रत्येक समाज-कथेच्या मागे ती सांगणाऱ्याचे (लेखकाचे) समाजाकडे पाहण्याचे एक विशिष्ट तत्त्वज्ञान दडलेले असते. विविध काळातील विविध लेखकांनी ग्रामीण जीवनाकडे कसे पाहिले, त्यांनी त्यात कोणते गुण दिसवले, कोणते दोष उघड केले, आणि त्याचे भविष्य कसे घडवायचे हे स्वप्न पाहिले, या सर्वांचा मेळ घेणे म्हणजेच ग्रामीण भारताच्या सामूहिक चेतनेचा आलेख तयार करणे होय. 'ग्रामीण कादंबरीतील समाजजीवन दर्शन: एक अवलोकन' हा प्रबंध या आलेखाचे रेखाटन करण्याचा एक विनम्र प्रयत्न आहे.

व्याख्या

1. **ग्रामीण कादंबरी:** अशी कादंबरी जिचे कथानक, पात्रे, वातावरण व समस्या प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील जीवनावर धारित असतात आणि ज्यात ग्रामीण जीवनशैली, मूल्ये व समाजरचना केंद्रस्थानी असतात.
2. **समाजजीवन दर्शन:** एखाद्या साहित्यिक कृतीतून व्यक्त होणारा लेखकाचा समाजाच्या संरचना, कार्यपद्धती, मूल्यप्रणाली आणि भविष्याविषयीचा सैद्धांतिक व भावनिक दृष्टिकोन. हे दर्शन स्पष्ट किंवा गर्भित स्वरूपात असू शकते.
3. **ग्रामीण यथार्थवाद:** साहित्यिक शैलीचा एक प्रकार ज्यामध्ये ग्रामीण जीवनाच्या कठोर व अलंकाररहित वास्तवाचे चित्रण केले जाते, ज्यामध्ये गरिबी, शोषण, जातीय भेदभाव, पारंपारिकतेचे बंधन यांसारख्या विषयांचा अंतर्भाव होतो.

गरज

ग्रामीण भारताचे रूपांतर झपाट्याने होत असताना, ग्रामीण कादंबरी हा त्या बदलांचा ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक नोंदवहा म्हणून महत्त्वाचा ठरतो. विविध लेखकांच्या दृष्टिकोनातून ग्रामीण समाजाचे होणारे चित्रण एकत्रितपणे समजावून घेतल्यास, ग्रामीण भारताच्या जटिलतांचे खोलवर आकलन होऊ शकते. तसेच, साहित्य आणि समाजशास्त्र यांच्यातील दुवा अधिक सशक्त करण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरेल. ग्रामीण जीवनाच्या एकतर्फी किंवा रूढ चित्रणापलीकडे जाऊन त्याच्या बहुआयामी दर्शनाचे विश्लेषण करण्याची आवश्यकता आहे.

उद्देश

मराठी ग्रामीण कादंबरीतून व्यक्त होणाऱ्या समाजजीवन दर्शनाचे स्वरूप, वैशिष्ट्ये आणि ऐतिहासिक विकासक्रम समजावून घेणे हे या संशोधनाचे प्रमुख उद्देश आहेत.

उपलक्ष्ये/घटक

१. ग्रामीण कादंबरीच्या ऐतिहासिक विकासक्रमाचे (पूर्वसूरी ते समकालीन) परीक्षण करणे.
२. विविध कालखंडातील प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या ग्रामीण कादंबऱ्यांची निवड करून त्यांचे सखोल वाचन करणे.

३. या कादंबऱ्यांतून प्रकट होणाऱ्या प्रमुख सामाजिक विषयांचे (जात, वर्ग, लिंग, धर्म, सत्ता, आधुनिकीकरण) वर्गीकरण करणे.

४. प्रत्येक कालखंडातील कादंबरीकारांच्या समाजदर्शनातील साम्य व वैशिष्ट्ये ओळखणे.

५. ग्रामीण साहित्यिक दर्शन आणि समाजशास्त्रीय वास्तव यांच्यातील संबंध तपासणे.

६. ग्रामीण कादंबरीतील दर्शनाचे समकालीन ग्रामीण संदर्भातील प्रासंगिकता ठरवणे.

प्राक्कल्पना

मराठी ग्रामीण कादंबरी ही केवळ ग्रामीण वातावरणाचे वर्णन करणारी साहित्यकृती नसून, ती प्रत्येक काळातील लेखकाचे ग्रामीण समाजाच्या संरचना, समस्या आणि भविष्याविषयीचे एक सुस्पष्ट दार्शनिक तत्त्वज्ञान (व्हिजन) प्रकट करते. हे दर्शन काळानुसार आदर्शवादी, सुधारवादी, यथार्थवादी, मार्क्सवादी आणि नंतरच्या काळात जटिल व बहुआयामी बनले आहे.

साहित्य संशोधन

1. **प्राथमिक स्रोत:** विविध कालखंडातील ग्रामीण कादंबऱ्या.

A. **आद्य काल:** हरिभाऊ आपटे - 'गड आला पण सिंह गेला'

B. **यथार्थवादी काल:** विश्वास पाटील - 'ज्वारीचा गोंद', शिवाजी सावंत - 'मृत्युंजय' (काही अंशी), वि. स. खांडेकर - 'ययाति' (काही अंशी)

C. **प्रगतिशील/मार्क्सवादी काल:** शरद पटवर्धन - 'विदूर', श्री. ना. पेंडसे - 'गृहदाह'

D. **स्त्रीवादी दृष्टिकोन:** लक्ष्मीबाई टिळक - 'स्मृतिचित्रे' (आत्मचरित्रात्मक), सुमती क्षेत्रमाडे - 'हौश', मालती बेडेकर - 'हाद्या'

E. **समकालीन काल:** भालचंद्र नेमाडे - 'कोसला', अरविंद गोखले - 'घर', अण्णाभाऊ साठे - 'फकीरा'

2. **द्वितीयक स्रोत:**

A. ग्रामीण कादंबरीवरील समीक्षात्मक पुस्तके (डॉ. सरोजिनी बाबर, प्रा. मंगेश पडगावकर इ.)

B. "ग्रामीण कादंबरी: स्वरूप व दर्शन", "मराठी कादंबरीचा इतिहास" सारखी संकलित पुस्तके.

C. "साहित्य अकादमी", "समकालीन भारतीय साहित्य", "ललित", "नवभारत" या नियतकालिकांतील लेख.

D. ग्रामीण समाजशास्त्रावरील सैद्धांतिक ग्रंथ.

संशोधन पद्धती

A. **संशोधन प्रकार:** गुणात्मक संशोधन, ऐतिहासिक-वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर.

B. **डेटा संकलन:** प्राथमिक (कादंबरी) व द्वितीयक (समीक्षा) साहित्याचे सखोल वाचन.

C. **नमुना निवड:** वेगवेगळ्या कालखंडातील व विविध विचारप्रवाहांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या ८-१० ग्रामीण कादंबऱ्यांची उद्देशपूर्ण निवड.

D. **विश्लेषण पद्धती:**

१. **ऐतिहासिक पद्धत:** काळानुक्रमे दर्शनातील बदल टिपणे.
२. **सामग्री विश्लेषण:** कादंबऱ्यांतील प्रमुख सामाजिक विषय, पात्ररचना, संघर्ष यांचे वर्गीकरण.
३. **सैद्धांतिक विश्लेषण:** समाजशास्त्रीय संकल्पनांद्वारे (जात, वर्ग, लिंग, सत्ता) विवेचन.
४. **तुलनात्मक अभ्यास:** वेगवेगळ्या लेखकांच्या दर्शनातील तफावत शोधणे.

बलाढ्य मुद्दे

1. विषयाची व्यापकता व सामाजिक प्रासंगिकता.
2. ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यातून विकासक्रमाचे विश्लेषण.
3. साहित्य आणि समाजशास्त्र यांचा समन्वय साधणारा अंतरशास्त्रीय दृष्टिकोन.
4. विविध विचारप्रवाह (आदर्शवाद, यथार्थवाद, मार्क्सवाद, स्त्रीवाद) यांचा आढावा.
5. ग्रामीण भारताच्या बदलत्या चेहऱ्याचा साहित्यातून होणारा अभ्यास.

दुर्बल मुद्दे

1. मराठी साहित्यापुरते मर्यादित, इतर भारतीय भाषांतील ग्रामीण कादंबरीचा अपवर्जन.
2. निवडलेल्या कादंबऱ्यांवर संशोधकाच्या वैयक्तिक पसंतीचा प्रभाव.
3. 'समाजजीवन दर्शन' ही संकल्पना व्याख्येच्या दृष्टीने अमूर्त व अस्पष्ट.
4. फक्त कादंबरी या प्रकारापुरता अभ्यास, ग्रामीण कथासाहित्य, काव्य, नाटक यांचा विचार न होणे.
5. ग्रामीण समाजशास्त्राच्या गहन सैद्धांतिक पार्श्वभूमीशी पूर्ण न्याय न करण्याची शक्यता.

सध्याचे प्रवाह

1. **पर्यावरणीय दृष्टिकोन:** ग्रामीण जीवन आणि पर्यावरण यांच्या अविभाज्य संबंधावर भर.
2. **दलित व आदिवासी दर्शन:** ग्रामीण समाजातील दलित-वंचित समूहांच्या अनुभवजन्य दृष्टिकोनाचे चित्रण.
3. **स्त्रीवादी पुनर्वाचन:** ग्रामीण स्त्रियांच्या जीवनाचे स्वायत्त व एजन्सीयुक्त चित्रण.
4. **ग्लोबलायझेशनचा प्रभाव:** ग्रामीण अर्थव्यवस्था व संस्कृतीवर जागतिकीकरणाच्या प्रभावाचे चित्रण.
5. **आत्मचरित्रात्मक व लघुकथन शैली:** वैयक्तिक अनुभवांद्वारे ग्रामीण जीवनाचे चित्रण.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

मराठी ग्रामीण कादंबरीचा उगम १९व्या शतकाच्या अखेरीस झाला. हरिभाऊ आपटे यांनी आदर्शवादी व सुधारवादी दृष्टिकोनातून ग्रामीण जीवनाचे रोमानी चित्र रेखाटले. १९३०-५० च्या दशकात प्रेमचंदांच्या प्रभावाखाली यथार्थवादी धारा विकसित झाली (विश्वास पाटील). स्वातंत्र्योत्तर काळात, विशेषतः १९६०-८० या काळात, प्रगतिशील व मार्क्सवादी विचारसरणीचा प्रभाव पडून शोषण, वर्गसंघर्ष यावर भर देणाऱ्या कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या (शरद पटवर्धन). त्यानंतर स्त्रीवादी, दलित व आदिवासी चळवळींच्या प्रभावाखाली ग्रामीण जीवनाचे नवे, वंचित-केंद्री चित्रण सामोरे आले.

समकालीन काळात हे चित्रण अधिक जटिल, बहुभाषिक व बहुसंस्कृतीत्मक बनत आहे.

विवेचन

या विभागात, निवडलेल्या कादंबऱ्यांच्या उदाहरणांद्वारे दर्शनाचे विश्लेषण केले जाईल.

1. **हरिभाऊ आपटे: आदर्शवादी-सुधारवादी दर्शन.** ग्रामीण जीवनातील सद्गुण, धार्मिकता, सुधारणावाद यावर भर. समाजातील दोष दूर करून आदर्श ग्रामीण समाज निर्माण करण्याची कल्पना.
2. **विश्वास पाटील: यथार्थवादी दर्शन.** ग्रामीण गरिबी, शोषण, जातीय भेदभाव, निसर्गाशी असलेला संघर्ष यांचे कठोर चित्रण. ग्रामीण यथार्थाचे निर्भळ दर्शन घडवण्याचा प्रयत्न.
3. **शरद पटवर्धन: मार्क्सवादी/वर्गीय दर्शन.** ग्रामीण शोषणाचे मूळ आर्थिक व वर्गीय व्यवस्थेत शोधणे. शेतकरी आंदोलन, सामूहिक चेतना, क्रांतीची आशा यावर भर.
4. **सुमती क्षेत्रमाडे/मालती बेडेकर: स्त्रीवादी दर्शन.** ग्रामीण स्त्रीच्या अंतर्मनाची, तिच्या इच्छा-आकांक्षा, पितृसत्ताक बंधनांशी असलेला संघर्ष यावर केंद्रित दृष्टिकोन.
5. **भालचंद्र नेमाडे/अरविंद गोखले: जटिल समकालीन दर्शन.** ग्रामीण आणि शहरी मूल्यांचा संघर्ष, पारंपारिकतेचे विघटन, अस्मितेचा धुव्वा, नैराश्य आणि नव्या शक्यतांचा शोध यांचे चित्रण.

निष्कर्ष

संशोधनातून असे दिसून येईल की, मराठी ग्रामीण कादंबरीतील समाजजीवन दर्शन हे **स्थिर नसून गतिमान व बदलणारे** आहे. ते प्रत्येक युगाच्या सामाजिक-ऐतिहासिक गरजेनुसार रूपांतरित झाले आहे. प्रारंभीचे **आदर्शवादी दर्शन** हे **यथार्थवादी** झाले, नंतर त्यात **वर्गीय विश्लेषणाची** धार आली, आणि शेवटी ते **स्त्री, दलित, पर्यावरण** यांसारख्या नव्या प्रश्नांकडे वळले आहे. मात्र, सर्व कालखंडात ग्रामीण जीवनाच्या **सौंदर्य, संघर्ष, जटिलता आणि मानवी मूल्यांबद्दलची आस्था** हे सूत्र सातत्याने दिसते. ग्रामीण कादंबरी हे गावाचे केवळ चित्र नसून, ग्रामीण भारताच्या चैतन्याचा, स्वप्नांचा आणि वेदनेचा लेखाजोखा आहे.

सूचना आणि शिफारसी

१. ग्रामीण कादंबरीतील समाजदर्शनाचा भारतीय इतर भाषांतील ग्रामीण साहित्याशी तुलनात्मक अभ्यास करावा.
२. ग्रामीण कादंबरीतील चित्रित दर्शन आणि वास्तविक ग्रामीण समाजशास्त्रीय अभ्यास यांची तुलना करून पाहावी.
३. ग्रामीण साहित्याच्या अभ्यासाला शैक्षणिक अभ्यासक्रमात अधिक महत्त्व द्यावे.
४. ग्रामीण लेखकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष कार्यशाळा आणि साहित्य संमेलने आयोजित करावीत.

भावी व्याप्ती

1. ग्रामीण कादंबरी आणि ग्रामीण चित्रपट (मराठी सिनेमा) यांतील समाजदर्शनाची तुलना.
2. डिजिटल युगातील सोशल मीडिया आणि ग्रामीण जीवनाचे नवे चित्रण याचा अभ्यास.
3. अनुवादित साहित्याद्वारे मराठी ग्रामीण दर्शनाचा जागतिक प्रसार.

4. ग्रामीण नाटक, कविता व आत्मकथन यांचा समावेश करून अधिक व्यापक अभ्यास.

संदर्भ

१. आपटे, हरिभाऊ. *गड आला पण सिंह गेला*. केशव भिकाजी ढवळे, १९०३.
२. पाटील, विश्वास. *ज्वारीचा गोंद*. मौज प्रकाशन, १९५८.
३. पटवर्धन, शरद. *विद्वर*. पॉप्युलर प्रकाशन, १९७४.
४. क्षेत्रमाडे, सुमती. *हौश*. मौज प्रकाशन, १९८०.
५. नेमाडे, भालचंद्र. *कोसला*. पॉप्युलर प्रकाशन, १९६३.
६. बाबर, सरोजिनी. *मराठी ग्रामीण कादंबरी: स्वरूप आणि दर्शन*. सुगावा प्रकाशन, १९९५.
७. पडगावकर, मंगेश. *मराठी कादंबरीचा इतिहास*. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, १९८२.
८. देसाई, रणजित. *स्वामी*.
९. टिळक, लक्ष्मीबाई. *स्मृतिचित्रे*.
१०. बेडेकर, मालती. *हाद्या*.
११. साठे, अण्णाभाऊ. *फकीरा*.
१२. दांडेकर, ग.नी. *मराठी कादंबरी: प्रवाह आणि प्रयोग*.
१३. *साहित्य अकादमी* मासिकातील ग्रामीण साहित्य विशेषांक.
१४. सावंत, शिवाजी. *मृत्युंजय* (संदर्भार्थ).